

УДК 372.881.161.2:371.263

Дідук-Ступ'як Г. І.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ІНТЕРАКЦІЇ РІЗНОТИПОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК РІДНОЇ І ЯК ДЕРЖАВНОЇ

У статті розкрито психологічні засади інтеракції різнотипових підходів до вивчення української мови у 5–9 класах; розглянуто ключові поняття дидактичної психології та їх роль у формуванні комунікативної компетентності школярів; обґрунтовано потребу дослідження психологічних явищ у підлітків 5–7 і 8–9 класів; проаналізовано психологічні проблеми різних підходів до вивчення мови; з'ясовано психологічні чинники підвищення рівня оволодіння українською мовою як рідною і як державною.

Ключові слова: психологічні основи, інтеракція різнотипових підходів, комунікативна компетентність, вікові особливості школярів, оволодіння мовою, психологічні явища.

В статье раскрыты психологические основы интеракции различнотиповых подходов к изучению украинского языка в 5–9 классах; рассмотрены ключевые понятия дидактической психологии и их роль при формировании коммуникативной компетентности учащихся; обоснована необходимость исследования психологических явлений у подростков 5–7 и 8–9 классов; проанализированы психологические проблемы различных подходов к изучению языка; выяснены факторы повышения уровня овладения украинским языком как родным и как государственным.

Ключевые слова: психологические основы, интеракция различнотиповых подходов, коммуникативная компетентность, возрастные особенности школьников, овладение языком, психологические явления.

The psychological grounds of interaction of different types of approaches to the study of the Ukrainian language in the 5–9th forms have been analyzed in the article. The key notions of Didactic Psychology and their role in the communicative competence formation in pupils have been defined. The necessity to investigate psychological phenomena of the youth of 5–7 and 8–9 school forms have been substantiated. Psychological problems of different approaches to language study have been analyzed. Psychological preconditions of the development of the language acquisition level of Ukrainian as the native and state language have been determined.

Key words: psychological grounds, different type approaches interaction, communicative competence, age peculiarities of school pupils, language acquisition, psychological phenomena.

Постановка проблеми в цілому. Реалізація лінгвометодичної макротехнології «Інтеракція різнотипових підходів до вивчення української мови» неможлива без урахування вікових та індивідуальних особливостей школярів 5–9 класів, яких у віковій психології іменовано як молодших підлітків (5–7 класи) і старших підлітків (8–9 класи) та означено як середній шкільний вік.

Діагностика психологічних передумов упровадження інтеракції різнотипових підходів до вивчення української мови зумовлена типовими для визначених вікових груп особливостями розвитку опанування українською мовою, оволодіння словниковим запасом, формування мовного смаку, комунікативної компетентності.

Більшість сучасних психологічних студій із вивчення мислительного процесу підлітків виходять з ідей Ж. Піаже. Учений вважав, що розвиток мислення на стадії формальних операцій не тільки є основним когнітивним новоутворенням цього віку, але й лежить в основі всієї еволюції психічного життя людини. Саме з цього приводу Ж. Піаже писав, що соціальне життя трансформує інтелект через вплив трьох посередників: мови (знаки), змісту взаємодій суб'єкта з об'єктами (інтелектуальні цінності) і правил, переданих мисленню (колективні логічні норми) [9]. У такому випадку привласнені соціальні взаємодії виробляють нові можливості мислення. Отже, підліток, як молодшого, так і старшого статусу, занурюючись у соціальне середовище, постійно трансформує свої вищі психічні функції й опановує системою мовних знаків, які він вчиться кодувати й декодувати.

Аналіз досліджень, присвячених науковій проблемі. Поєднання елементів різних підходів до навчання (комунікативно-діяльнісного, особистісно орієнтованого, дискурсно-текстоцентричного, компетентнісного й соціокультурного) вимагає з'ясування багатьох психологічних чинників, які сприятимуть чи, навпаки, заважатимуть розвивати в учнів 5–7 і 8–9 класів комунікативну компетенцію. Інтерес до основ і причин навчальної (відповідно й мовленнєвої) діяльності школярів різних вікових груп у різний час досліджували такі відомі вчені, як А. Богуш, Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, І. Зимняя, О. М. Леонтьєв, Є. Ільїн, Г. Костюк, А. Маркова, А. Маслоу, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Т. Сакамото, О. Сорочіна, Н. Тализіна та інші. Окремі положення з доробків цих науковців лягли в основу нашої статті.

Аналіз наукових праць Л. Виготського [2], М. Гамезо, Є. Петрової [1, с. 175.], К. Поліванової [10, с. 20 – 33.] засвідчує, що розвиток інтелектуального потенціалу підлітка та його досягнення в навчальній діяльності вказують на те, наскільки він здатний оволодіти рівнем теоретичного мислення.

У ході визначення в підлітків особливостей розвитку мислення, було враховано вищий рівень його розвитку – прагнення відкрити реальне в можливому, вміння формувати гіпотезу, здатність оперувати символами, можливість абстрагуватися від конкретного, засвоєння комбінаторного аналізу і зворотності суджень, здатність до інтелектуальної та особистісної рефлексії, уміння підпорядковувати судження формальній логіці, відкриття ідеальної форми. Але в дійсності багато підлітків ще продовжують залишатися на рівні розвитку конкретних мислительних операцій. Це може бути зумовлено індивідуально-типологічними особливостями розвитку, що через певний час все ж призведе до вікового співвідношення показників мислення. Інших чинників, які зумовлюють відставання в розвитку мислення, існує дуже багато. Це і різні соціальні умови, і генетичні особливості, і особистісна позиція самого підлітка. У незацікавленій позиції до розумової активності знижується її значущість і прагнення до навчальної діяльності. Підліток може зайняти пасивну позицію, що викличе байдужість (зовнішню і внутрішню) до мислення як форми інтелектуальної активності. Тільки усунення чинників, які затримують мислительний розвиток підлітків, обумовлять у подальшому їх прагнення до розвитку інтелектуальної сфери, до здійснення рефлексії своїх і чужих розумових дій.

У середині підліткового віку спостерігається найбільш швидкий темп у розвитку пам'яті, яку в педагогічній психології поділяють на довготривалу й оперативну. При цьому перебудовується смислова пам'ять, яка набуває опосередкованого й логічного характеру. Відбуваються істотні зміни в перебігу логічної пам'яті. Вони підпорядковуються установкам: засвоїти, зрозуміти, розібратися і запам'ятати матеріал. Узагальнені прийоми логічної пам'яті дають можливість підліткам запам'ятовувати пояснення, основні факти, пов'язані з доведенням, судження, умовисновки тощо. А процес оволодіння усним і писемним мовленням призводить до того, що дослівне відтворення замінюється вільним відтворенням, тобто переказом своїми словами істотного, суттєвого в матеріалі. Пам'ять починає характеризуватися достатньо високим рівнем оволодіння складною системою узагальнених знань і вмінням його зрозуміти й запам'ятовувати.

Реалізація лінгвометодичної макротехнології «Інтерація різнотипових підходів до вивчення української мови» не може відбутися без урахування психічного процесу сприйняття підлітками (молодшого і старшого віку) навчального матеріалу, що має значний вплив на формування комунікативної мовленнєвої компетенції у чотирьох видах МД.

З огляду на вказані проблеми постає мета статті – з'ясувати окремі категорії психологічних засад упровадження інтерації різнотипових підходів на уроках української мови у 5–9 класах.

Важливими завданнями цієї наукової розвідки є розгляд наукових проблем, пов'язаних із організацією навчально-виховної та мовленнєвої діяльності школярів на уроках української мови, розкритті суті психологічних ключових понять, описі психологічних проблем особистісного рівня учнів 5–7 і 8–9 класів.

Виклад основного матеріалу. Учені-психолінгвісти В. Грідін, О. Леонтьєв [4] констатують, що процес формування висловлювання розпочинається, як і будь-яка людська діяльність, із роботи органів чуття: необхідно бачити обставини, умови комунікації чи хоча б уявити, надумати собі. Після цього йде емоційна настанова про врахування особливостей різних стилів, за яких мовець добирає відповідні до певної мовленнєвої ситуації мовні засоби та обдумує способи їх дискурсно-комунікативної реалізації. При цьому оцінка умов, аналіз обставин і вибір стилістичних засобів постійно пов'язані з активною роботою мислення.

На думку К. Поліванової, для підлітка надзвичайно важливою є діяльність, у процесі якої проходить трансляція його особистісних задумів [10, с. 20 – 33.].

Успіх учнів в оволодінні мовленнєвою діяльністю значною мірою залежить від мотивації (лат. *motus* – рух) – системи спонукань, які зумовлюють активність організму й визначають її спрямованість [6; 7]. Психологічний аспект мотивації навчальної діяльності запропонував А. Брушлінський [8]. Основна ідея його дослідження полягала в тому, що створювалися різні умови для формування пізнавальної мотивації в процесі рішення пізнавальних завдань [8, с. 53 – 55]. Цей факт обґрунтовує важливість ефективного використання проблемних, дослідницьких і творчих завдань у процесі реалізації лінгвометодичної макротехнології «Інтерація різнотипових підходів до вивчення української мови».

Серед мотивів навчальної діяльності учнів вирішальна роль визначається не стільки за пізнавальною допитливістю, скільки за мотивом навчальних досягнень. Цей психологічний чинник стимулює школярів прагнути до успіху, до досягнення мети, що є рушійною силою навчально-виховного процесу.

Найважливішими мотивами для учнів є:

– перспектива використання лінгвістичного й соціокультурного матеріалу в практичній діяльності. Таку мотивацію у психології і дидактиці називають «віддаленою», «загальною», «природною»;

– успішна діяльність на уроці, вміння спілкуватися українською мовою як рідною і як державною (для учнів національних спільнот). Цей вид мотивації називають «ближньою», або «штучною». Вона сприяє закріпленню «віддаленої» мотивації. Якщо учень на кожному уроці переконується у власних можливостях (почати і підтримати бесіду, зрозуміти традиційні висловлювання), це створює загальну перспективу оволодіння українською мовою як засобом спілкування [1].

У педагогічній психології розрізняють загальні та спеціальні здібності. *Загальні* здібності проявляються в різних видах діяльності, поділяються на інтелектуальні й творчі та визначають психологічні особливості успішного виконання діяльності: інтерес, позитивна мотивація, психічний і фізичний стан, окремі якості особистості (установки, характер, цінності та ін.), необхідні знання, вміння і навички.

Спеціальні здібності співвідносяться з певними видами діяльності: мовленнєвою (у чотирьох видах: читання, слухання (сприйняття), письмо і говоріння) у контексті нашої наукової проблеми і характеризують співвіднесення загального й особливого в умовах та результатах діяльності.

Констатуючи вищий рівень мовленнєвого розвитку, необхідно відмітити значну дистанцію, яку проходять підлітки, які опанували таким рівнем, від тих однолітків, які не змогли піднятися до нього в силу певних обставин. Добре відомо, що для певної частини підлітків читання класичної та сучасної літератури підмінюється переглядом відповідних екранізованих художніх творів або переглядом розважальних телевізійних програм. За статистичними даними, читання молодіжних журналів чи періодичної преси у переліку захоплень та інтересів підлітків займає останнє місце.

Схематично покажемо наше бачення психологічних умов комунікативної мовленнєвої діяльності учнів у контексті макротехнології «Інтерація різнотипових підходів до вивчення української мови» (див. схему 1).

Схема 1.

Психологічні умови комунікативної діяльності учнів у процесі реалізації макротехнології «Інтерація різнотипових підходів до вивчення української мови»

Вільне сполучення різноманітних образів, побудова нових образів з новими смислами розвиває у підлітків творчу уяву. Про розвиток у них креативного потенціалу засвідчують продуктивність, оригінальність, самостійність процесу уяви, а також зміна домінування її видів: від мимовільного (пасивного) до довільного (активного), від репродуктивного до творчого. Ряд форм активної уяви підлітків закономірно змінюють одна одну. Так, вільну фантазію молодшого підлітка витісняють у кінці підліткового віку «реалістичні» мрії і різні види творчості, які переходять у складніші види розумової діяльності дослідницько-пошукового та креативного характеру.

Розвиток уяви підлітків може впливати на пізнавальну, емоційно-вольову сферу та на становлення особистості в цілому. Опановуючи загальні, абстрактні поняття, діти 5–7 класів стають здатними до послідовних логічних міркувань, до кращого розуміння реальних зв'язків і залежностей між предметами, а також до їх вираження за допомогою мовних засобів на письмі. У 8–9 класах в учнів зростає здатність авторського самовираження, самоконтролю, довільної уваги і тривалих зусиль, необхідних для переборювання труднощів та перешкод, у тому числі й у навчальному процесі.

Сьогодні актуальним для вчителя-словесника є питання формування на уроках української мови комунікативної мовленнєвої компетенції та її складових: соціокультурної компетенції, лінгвістичної,

прагматичної. Поняття «комунікативна мовленнєва компетенція» включає сукупність особистісних властивостей, мовних знань і вмінь, комунікативних потреб, рис мовця. Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти до поняття «лінгвістичні компетенції» зараховано лексичну, граматичну, орфоепічну, орфографічну, пунктуаційну, стилістичну компетенції. Соціолінгвістична компетенція вимагає дотримання мовленнєвого етикету, використання національних, духовних і культурних цінностей і надбань певного народу. Прагмалінгвістична компетенція відповідає за ефективне оволодіння комунікативними стратегіями, а дискурсна – сприяє формуванню вмінь побудови висловлювання з урахуванням ознак зв'язності, логічності, тематичних актів мовлення [3, с. 13–14].

Відповідно до цього в дидактичній психології розрізняють навчіння й учіння. На протигагу навчінню, процес учіння заснований на цілеспрямованій організації свідомого засвоєння нагромадженого людством суспільно-історичного досвіду. В онтогенезі учіння для школярів – перший вид соціально визначеної діяльності, яку контролює суспільство і ставить до них певні вимоги.

В авторській макротехнології звернено увагу на навчально-пізнавальну діяльність із позиції репродуктивного навчання та критично усвідомленого. Доцільним є використання проблемного навчання у пошуковій формі, ділових ігор, проектування, аналіз нетипових ситуацій та ін. У підлітків старшого підпорядкування (8–9 класи) діяльність співвідноситься з дослідницьким типом діяльності (розв'язання проблемних завдань, виконання інтерактивних вправ і вправ підвищеної складності, обговорення результатів проектної діяльності тощо).

У процесі реалізації інтеракції різнотипових підходів до вивчення української мови як рідної і як державної слід враховувати спроможність підлітка виконувати різні види лексичних, граматико-стилістичних, комунікативних і комплексних вправ у чотирьох видах мовленнєвої діяльності, пам'ятаючи при цьому про потреби, інтереси та інші мотиви навчальної діяльності дітей цих вікових категорій.

Таким чином, уважаємо за доцільне виділити *основні потенційні психологічні проблеми* в їх адаптації, що можуть прямо чи опосередковано впливати на рівень їх мовної підготовки.

Основними причинами визначених проблем на індивідуально-особистісному рівні можуть бути: затримки розвитку теоретичного мислення; відсутність прийомів смислової пам'яті; недостатній обсяг оперативної пам'яті; нерозвиненість основних компонентів уваги (обсяг, переключення, розподіл тощо); нереалістичність уяви (відірваність від життя); значне переважаювання однієї із двох сигнальних систем (відповідно, перша – художній тип, друга – мисленнєвий).

Означені психологічні проблеми особистісного рівня учнів 5–7 і 8–9 класів відображені у: недостатньому рівні самостійності; неадекватності самооцінки; несформованості світогляду, моральних еталонів; збереженні підліткового негативізму; незадоволеності собою у спілкуванні з однокласниками; рівні розвитку мислення і мовлення; наявності (відсутності) мотивів до навчання української мови; рівні достатності й увиразненості мотивації навчальної діяльності упродовж перебігу уроку української мови.

Висновок. Отже, розглянутий психологічний вимір є одним із концептуальних для створення теоретичного підґрунтя макротехнології «Інтеракція різнотипових підходів до вивчення української мови», що сприяє усвідомленню, засвоєнню й реалізації на практиці учнями 5–7 і 8–9 класів мовного матеріалу й екстралінгвістичних чинників для формування у них комунікативної мовленнєвої компетенції. Знання, уміння й навички, якими оволодівають підлітки (молодшої і старшої категорій), стають елементами їх індивідуального досвіду. Під впливом навчіння й учіння відбуваються суттєві зміни у спрямованості особистості, її інтелектуальній та емоційно-вольовій сферах, характері і здібностях, розвиткові чуття мови і уяви.

Література:

1. Возрастная и педагогическая психология : Учебное пособие для студ. всех специальностей пед. вузов. / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М. : Пед. общество России, 2004. – 512 с.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь : Собр. соч. в 6-ти т. / Под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2.
3. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти : вивчення, викладання, оцінювання. – К. : Ленвіт, 2003. – 273 с.
4. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 288 с. Библ. : С. 285–288.
5. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл; КДУ, 2005. – 511 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность : пер. с англ. / А. Г. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
7. Моляко В. А. Психология решения школьниками творческих задач / В. А. Моляко. – К. : Рад. школа, 1983. – 94 с.
8. Мышление : процесс, деятельность, общение / отв. ред. А. В. Брушлинский. – М. : Наука, 1982. – 287 с.
9. Пиаже Ж. Психология интеллекта : Избранные труды / Жан-Клод Пиаже. – М. : Наука и мир, 1969. – 164 с.
10. Поливанова К. Н. Психологическое содержание подросткового возраста / К. Н. Поливанова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 20–33.
11. Степанов О. М. Педагогічна психологія : навч. посіб. / Олександр Максимович Степанов. – К. : Академ-видав, 2011. – 416 с.